

IZET ŠABOTIĆ*

NEKE KARAKTERISTIKE I UTICAJ AGRARNE PROBLEMATIKE NA PRIVREDNA, DRUŠTVENA I POLITIČKA KRETANJA U BIH, OD STVARANJA DRŽAVE SRBA, HRVATA I SLOVENACA DO VIDOVDANSKOG USTAVA

POVZETEK

Nakon Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini stanovništvo je isključivo zavisilo od poljoprivrede i stočarske proizvodnje. Zato je agrarno pitanje u novostvorenoj državi bilo jedan od prioriteta brojnih političkih partija između dva svjetska rata. Bosna i Hercegovina "bila je okosnica i glavna meta" agrarne reforme, kojom nisu ostvareni socijal-ekonomski, nego, prije svega, nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je, potpuno socijal-ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, u cjelosti nacionalno-politički destruirati. U tom procesu Bošnjaci su izgubili materijalnu osnovu političke borbe i opstajanja.

S druge strane pravoslavnom stanovništvu bilo je obećano da će nova država agrarno pitanje riješiti u njihovu korist i da će vlasnici zemlje postati oni koji je obrađuju. Takvo obećanje regent Aleksandar Karađorđević obnarodovao je u proglasu od 6. januara 1919. god, naglašenom kao "pravedno rješenje" agrarnog pitanja, ukidanjem kmetskih-zakupničkih odnosa podjelom zemlje siromašnim seljacima.

Rezultati agrarne reforme provedene u ovom periodu u Bosni i Hercegovini bili su pogubni i sa aspekta razvitka poljoprivredne proizvodnje, gdje je stepen zaostalosti i stagnacije bosansko-hercegovačkog sela bio ispod ukupnog tadašnjeg državnog prosjeka, a na začelju evropskog. Stoga se nameće da socijalni aspekt agrarne reforme nije zadovoljen, jer je istom proizveden posjed koji nije mogao obezbijediti normalnu životnu egzistenciju čovjeka na selu.

U ovom periodu agrarno pitanje je bilo predmet političkih i socialnih sporenja na svim nivoima. Dok su jedni, generalno, bili zadovoljni pomenutim rješenjima, drugi su mjere agrarne reforme doživljavali kao organiziranu pljačku vlastitog posjeda od strane države. Na toj osnovi izgrađivali su se i politički odnosi između srpskih političkih stranaka i muslimanskih političara (JMO), koji su se bazirali na kompromisnom rješenju: da kmetski odnos treba ukinuti, a vlasnike zemlje adekvatno obešteti. Takvi odnosi u potpunosti su uticali na privredni, društveni i politički život bosanskohercegovačkog sela.

* dr., viši asistent, Arhiv Tuzlanskog kantona, BA-75000 Tuzla, Franje Ledera 1
PhD, Senior Assistant, Archive of district Tuzla, BA-75000 Tuzla, Franje Ledera 1
E-mail: arhiv.tk@bih.net.ba

ABSTRACT

INFLUENCE OF AGRARIAN PROBLEM ON SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SINCE THE CREATION OF STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES UNTIL VIDOVDAN CONSTITUTION

After First World War the population of Bosnia and Herzegovina exclusively depended on agriculture and animal husbandry. Therefore agrarian question in Bosnia and Herzegovina as well as in entire new-formed state was one of the priorities of numerous political parties between two world wars. Bosnia and Herzegovina "was a backbone and prime target" of the reform, whose goal was not social-economic reform, but it primarily had national and political goals. It was necessary to economically destroy Bosniak landowners, and reduce Bosniaks in a national and political sense. In this process Bosniaks lost their material basis for political struggle and survival.

On the other side Orthodox population new state promised that they will be the beneficiaries of the agrarian reform and that land will be owned by those who cultivate it. Peasants who were in serf status stopped fulfilling their obligations toward landlords, and even destroyed their property in many cases. This kind of promise regent Aleksandar Karađorđević proclaimed on 6th of January 1919 accentuating this as a "just solution" of the agrarian question, canceling serf status and dividing land among poor peasantry.

The results of agrarian reform in this period in Bosnia and Herzegovina were fatal from the aspect of agricultural development, where backwardness and stagnation of Bosnian-Herzegovian village was beneath state average, and one of last in Europe. It is evident that social aspect of the reform was not satisfied and new estates could not sustain its owners.

In this period agrarian question was a subject of political and social conflicts at all levels. While one side enjoyed mentioned solutions, others saw these measures as an organized robbery of their estate by the country. At this basis grew political relations between Serb political parties and Muslim politicians (JMO), which based on the compromise: serf status must be canceled, and land owners must receive a compensation. These relations profoundly influenced economic, social and political life of Bosnian-Herzegovian village.

Uvodne napomene

Kraj Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je dočekala u više nego teškom stanju sa ogromnim materijalnim i ljudskim gubicima. Stanovništvu je posebno teško padala stalna rekvizicija određenih poljoprivrednih proizvoda. Glad, oskudica i druge slične nevolje bile su propratne pojave.

Bosna i Hercegovina je ulaskom u sastav jedinstvene države Kraljevina SHS, zadržala neke elemente i oblike državnosti i autonomnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu prestao je sa radom 31. decembra 1918. godine, ali je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu nastavila i dalje obavljati svoje redovne poslove. Narodna vlada radila je pod tim imenom do 31. januara 1919. godine, kada je uredbom regenta Aleksandra Karađorđevića preimenovana u Zemaljsku vladu. Tada je umjesto deset

povjereništava koje je imala Narodna vlada, Zemaljska vlada imala samo četiri: za unutrašnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu, te prosvjetu i vjerske poslove.¹

U novostvorenoj državi bilo je zavedeno državno uređenje, čija su osnovna načela bila određena Prvomdecembarskim aktom, koji je predviđao da će vlast u državi, do donošenja Ustava vršiti kralj, vlada i Privremeno narodno predstavništvo. Međutim, u praksi je postojala samo institucija kralja. Institucija zajedničkog predstavništva trebala je da bude obrazovana prije formiranja zajedničke vlade, ali se to nije desilo. Vlada je bila obrazovana prije konstituiranja Privremenoga predstavništva i našla se u položaju da sazove Privremeno narodno predstavništvo.

U takvim uslovima, Bosna i Hercegovina se u tom vremenu suočila sa brojnim problemima koji su bili i posljedica njenog statusa i položaja u minulim vremenima. Tu se prije svega misli na neriješeno agrarno i nacionalno pitanje, koja su se na prostoru Bosne i Hercegovine usko vezala i međusobno podudarala. Za prostor Bosne i Hercegovine nacionalno buđenje istovremeno je značilo i nacionalno diferenciranje, tako da je specifičnost ovog prostora taj, da su granice između nacionalnih i konfesionalnih obilježja unutar sve tri zajednice dugo ostale gotovo podudarne i u praktičnom životu nerazlučive. Drugo važno pitanje društvene problematike u Bosni i Hercegovini je agrarno pitanje koje je bilo prvenstveno izraz krize u poljoprivredi. Pod tim pitanjem podrazumijevao se skup socijal-ekonomskih protivrječnosti koje su nastale usljed nesklada između postojećih feudalno-socijalnih odnosa s jedne, i dostignutog stepena i tendencija razvitka društva u njegovom ekonomskom i političkom aspektu, s druge strane. Takvo agrarno stanje trajalo je gotovo jedno stoljeće i izazivalo je krupne društvene konflikte i poremećaje.

Naime, neophodno je znati da je agrarna problematika na prostoru Bosne i Hercegovine od vremena osmanske uprave do kraja Prvog svjetskog rata imala svoje posebnosti. Agrarna problematika dobija na intenzitetu u 19. stoljeću, ukidanjem timarsko-spahijskog sistema, te pokušajem rješavanja agrarnih odnosa donošenjem agrarnog zakonodavstva (Ramazanski zakon 1858., Saferska naredba 1859., Ševalski zakon 1869.). Donošenjem ovih propisa nisu se desile bitnije promjene na planu rješavanja agrarne problematike u Bosni i Hercegovini, već je došlo do usložnjavanja iste.

Agrarno pitanje bilo je aktualno cijelo vrijeme austro-ugarske vladavine i predstavljalo je jedno od gorućih pitanja tog vremena, ali je zbog složenosti istog Austro-Ugarska svjesno odgađala njegovo rješavanje. Značajan pomak na tom planu učinjen je usvajanjem Gruntovničkog zakona,² čime je bilo priznato pravo vlasništva nad "kmetским selištima". Jedan od načina rješavanja složene agrarne problematike u vrijeme austro-ugarske uprave bilo je donošenje Zakona o fakultativnom otkupu kmetova (1911. god.), koji je i pored povoljnih uslova, zbog uticaja Srbije, tekao veoma sporo, tako da je do početaka Prvog svjetskog rata otkupljeno svega 11%, od ukupnog broja kmetova po popisu iz 1910. godine.³

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijal br. 14388/1918. (telegram Svetozara Pribičevića, ministra unutrašnjih djela, predstavniku Narodne vlade Atanasiju Šoli)*.

² Bosanski sabor je donio Gruntovnički zakon za Bosnu i Hercegovinu, koji je potvrđen carskim Rješenjem, od 13. septembra 1884. godine. Ovim Zakonom priznata je važnost Ramazanskog zakona iz 1858. godine, kojim je utvrđeno pravno obilježje nad zemljištem u vilajetu Bosna. U članu 1. Gruntovničkog zakona, utvrđeno je da se pravni karakter nekretnina, koje se upisuju u gruntovnu knjigu, zgrada, drveća i nasada na njima, kao i važenje pravnih poslova koji se na to odnose, moraju ocenjivati na osnovu Ramazanskog zakona. U skladu s time primenjuje se dotadašnji zakon u pogledu nasleđivanja posjeda.

³ Mustafa Imamović, Kemal Hrelja, Atif Purivatra. *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, (dalje: M. Imamović i dr. *Ekonomski genocid*), MAG, Sarajevo 1993, str. 108.

Provođenje agrarne reforme i njen uticaj na privredna, društvena i politička kretanja do Vidovdanskog ustava

Novi momenat u oblasti agrarne problematike u Bosni i Hercegovini nastao je okončanjem Prvog svjetskog rata i stvaranjem države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Naime, jedan od prvih političkih zadataka nove vlasti bio je provedba agrarne reforme po principu da zemlja pripada onome ko je obrađuje. Nakon Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini, kod najvećeg broja pravoslavnog stanovništva, bila je prisutna pobjednička euforija koja se pretvorila u želju za osvetom, a rezultirala je nasiljem i brojnim agrarnim incidentima, gdje su Bošnjaci i njihova imovina bili na udaru. Proglašenjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, agrarna problematika dobija na intenzitetu, jer je država imala ispuniti obećanje učesnicima rata i zadovoljiti interese bezemljaškog seoskog stanovništva. Na tom planu, regent Aleksandar Karađorđević, svojim *Prethodnim odredbama*,⁴ započinje provedbu agrarne reforme na jedan radikaln način. Koliko se žurilo državi i agrarnim interesentima u provođenju agrarne reforme najbolje ukazuje činjenica da je ključni dokument, vezan za provedbu agrarne problematike donesen u tzv. pretparlamentarnoj proceduri i da praktična realizacija agrarne reforme nije počela istovremeno i na isti način u svim područjima tadašnje države. Tako je bilo i sa Bosnom i Hercegovinom, gdje je agrarna reforma započela ranije, a na način da su zakupci zemlje, zemljoradnici bezemljaši, seoska i gradska sirotinja do zemlje došli nezakonito i prisilno i prije donošenja propisa o agrarnoj reformi, što nije bio slučaj sa južnim krajevima Srbije i Crne Gore.⁵

Za provedbu agrarne reforme u navedenoj pretparlamentarnoj proceduri bila je predviđena i odšteta tzv. finasijska likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini i to u iznosu od 255 miliona za kmetska selišta i 25 miliona za beglučke zemlje.⁶

Proglas regenta Aleksandra Karađorđevića od 6. januara 1919. godine, koji je on uputio narodu, u kome je, pored ostalog, saopćio slijedeće: "Ja želim da se odmah pristupi pravednom rješenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetska selišta i veliki zemljišni posjedi" bio je jasan signal na koji se način planira rješavanje agrarnog pitanja. U oba slučaja, zemlja će se podijeliti siromašnim vlasnicima, zato sam pozvao moju vladu da odmah obrazuje komisiju koja će spremiti rješeneje agrarnog pitanja, a seljačke kmetove pozivam da sa povjerenjem u moju kraljevsku riječ, mirno sačekaju da im naša država zakonitim putem preda zemlju, koja će unaprijed biti samo Božja i njihova, kao što je to odavno u Srbiji".⁷ Proglas regenta Aleksandra Karađorđevića znatno je usložio i onako tešku situaciju u Bosni i Hercegovini nakon čega su nastali još žešći i snažniji ataci na bošnjačko stanovništvo koje nije bilo zaštićeno od strane države, na šta su upozoravali politički i vjerski predstavnici Bošnjaka.⁸ Komandant srpske vojske, Božidar Terzić je predlagao da bi bilo potrebno da prestolonasljednik jednom

4 *Zakonodavni odbor NS osnažio je kao Zakon "Prethodne odredbe" na osnovu člana 130. Ustav Kraljevine SHS, od 28. juna 1921. godine, na sjednicama održanim 1. oktobra i 28. decembra 1921. godine. Na ovim sjednicama neki propisi su osnaženi kao zakoni, neki ukinuti, a neki proglašeni administrativnim aktima. (Službene novine K SHS, br. 76/1922).*

5 Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2002, str. 139.

6 Edin Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, magistarski rad u rukopisu, odbranjen 2005. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu, dalje E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini*, str. 221–222.

7 Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, str. 46.

8 Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974, str. 46. i 47.

posebnom izjavom da nade Bošnjacima da će se agrarno pitanje riješiti legalnim putem i da će tako zaštititi njihove interese.⁹

Zbog takvog prethodnog stanja, pljačkanja i oduzimanja zemlje Bošnjacima, krajem Prvog svjetskog rata i po njegovom okončanju, *Prethodne odredbe* su predstavljale legalizaciju zatečenog stanja. Na taj način, država je učinila legalizaciju počinjenog nasilja u doba prevrata u prvim mjesecima Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako donesene *Prethodne odredbe* činile su temeljni dokument cijele agrarne reforme na osnovu kojeg je bilo predviđeno uraditi slijedeće:

- raskinuti sve kmetovske (čifčijske) odnose u Bosni i Hercegovini, novim krajevima Srbije (priključeni Balkanskim ratovima: Makedoniji, Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori (čl. 1));

- kmetovi i čifčije postaju slobodni vlasnici zemlje (čl. 2.);

- raskidaju se svi kolonatski i ostali odnosi slični kmetstvu u Istri, Goričkoj i Dalmaciji (čl. 7);

- odšteta na zemlju, na koju vlasnicima postaju seljaci, urediće se zakonodavnim putem i za nju jamči država (čl. 3). Do finasijske likvidacije ovih odnosa zemljoposjednicima pripada privremena renta. Međutim, ukoliko bi dotadašnji zemljoposjednik želio obrađivati zemlju u vlastitoj režiji, država mu ovim aktom to garantuje, ali iz "eksproprisanih velikih posjeda ili od državnog zemljišta";¹⁰

- bez odštete oduzimaju se posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma kao i posjedi dinastija onih zemalja koje su u ratu bile na neprijateljskoj strani, te posjedi koje su Habsburgovci darivali trećim licima (čl. 12);

- svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo uz servitutska prava mještana (čl. 17 i 18.). U krajevima gdje su seljaci bili opterećeni segregacijom, tj. oduzimanjem dijelova seljačkih pašnjaka i šuma (poslije reformi 1848. godine) i uvlačenjem toga zemljišta u veliki posjed, ima se izvršiti revizija.¹¹

Zanimljivo je istaći da su *Prethodne odredbe* bile u suprotnosti sa Ustavom Kraljevine SHS, kao njenim najvišim državno-pravnim aktom, gdje stoji da niko ne može biti prinuđen, da svoje dobro ustupi za državne ili druge potrebe, niti se pravo privatne svojine može radi toga ograničiti, osim gdje zakon dopušta i uz naknadu po zakonu. Bitna zanimljivost vezana za *Prethodne odredbe* se odnosi na činjenicu da se iste nisu odnosile na onaj teritorij Srbije koji je ona imala do 1912. godine (čl. 21.). Na ovaj način regent Aleksandar Karađorđević je *Prethodnim odredbama* želio da se izvrši prestrukturiranje svojine u ruke državi i kralju odanog stanovništva (prvenstveno srpskog, ali i ostalog koje se okoristilo agrarnom reformom) i tako stvori osnov za ekonomsko-političku dominaciju i hegemoniju jednoga naroda nad ostalim narodima.

Agrarna reforma, provođena nakon Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini, provedena je najradikalnije od svih južnoslovenskih prostora, kao jedan dugoročno osmišljen projekat, koji se tada prilagođavao datim okolnostima. Vlastodržački prosrpski krugovi u Beogradu su sa sigurnošću znali da jedino bošnjačko stanovništvo neće imati zaštite iz vana, pa je odlučilo da se projekat agrarne reforme radi parcijalno, i, kako se to tada isticalo, prema mjesnim prilikama i običajima.¹² Nasilje sa agrarnog prenijelo se na sveopće nacionalno ugrožavanje bošnjačkog stanovništva, koje je, u

⁹ Milan Gaković, *Osnivanje saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1921)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XXI–XXII, Sarajevo 1976, str. 231.

¹⁰ E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, str. 78.

¹¹ Gojko Niketić, *Agrarni zbornik*, izdavačka knjižnica Gece Kona, Beograd 1924, str. 66–74, Milan Gaković, *Osnivanje saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1921)*, str. 33–35.

¹² E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1919–1941)*, str. 83.

ovim okolnostima, bilo potpuno nezaštićeno. O ugroženosti Bošnjaka ukazuju brojne činjenice i reakcije, između ostalog, i dopis tadašnjeg reis-ul uleme ef. Džemaludina Čauševića, koji traži samo poštenje svetosti kućnog praga, lične slobode i života, te zaštitu vlastitog imetka onih muslimana, težaka, koji svojim trudom zarađuju koru hljeba kao i njihovi drugovi seljaci pravoslavne vjere, koji ih pljačkaše.¹³

I pored brojnih protesta i negodovanja od strane bošnjačkih političkih i vjerskih predstavnika, Vlada novonastale države se trudila da problemi iz oblasti agrarne problematike ostanu u okvirima države ne dopuštajući internacionalizaciju agrarne problematike.

Predmetom agrarne refome u Bosni i Hercegovini bila su kmetska selišta kojih je ukupno bilo 7.752.339 dunuma zemlje, od toga oranice, njive, vrtovi i bašče 5.660.763 dunuma, šuma i šikara 1.619.786 dunuma, pašnjaka i utrina 471.790 dunuma,¹⁴ dok je pitanje beglučke zemlje bio poseban problem koji je stalno izazivao sukobe između obrađivača begluka, beglučara i zemljoposjednika. Prema dostupnim podacima, struktura beglučke zemlje i broj posjeda u Bosni i Hercegovini po područjima je bio slijedeći: 9.490 posjednika posjedovalo je ukupno 4.861.470.624 dunuma, od toga 1.264.297 dunuma (26%) oranica, bašče 40.526,63, livade 797.168,1, vinogradi 1.669,296, pašnjaci 494.444,4 i šume 2.238.358 dunuma (ili 46%). Najviše begluka nalazilo se na prostoru okruga Banjaluka (ukupno 1.133.924 dunuma), Mostara (937.955 dunuma), Tuzle (914.326 dunuma), potom Travnik, dok je površina beglučke zemlje u okrugu Sarajevo bila veoma mala i manja nego u okrugu Bihać.¹⁵

Prethodnim odredbama, seljaci kmetovi su proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja. Da bi promjene vlasništva dobile valjanu pravnu osnovu potrebno je bilo izvršiti novi upis vlasništva u gruntovne knjige, zbog čega je 21. jula 1919. godine izdata *Uredba o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima i zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini*.¹⁶ Međutim, njihovo pravo da u knjigama budu evidentirani kao pravi vlasnici osporavao je čl. 3. navedene Uredbe koji zabranjuje mogućnost da ovo zemljište, odnosno nekretnine, bude opterećeno, odnosno otuđeno. Tako je novoupisano vlasništvo u stvari bilo privremeni zakup u početku na rok od pola godine, a kasnije, na četiri godine. Za seljačke porodice, koje su svoje posjede stekle ovim zakonom, utvrđen je agrarni maksimum od 10 dunuma, od kojih je trebalo biti najmanje 6 dunuma obradive zemlje.

Kada je riječ o beglučkoj zemlji, zemljoposjednici su smatrali da su begluci, naročito poslije ukidanja kmetstva, njihov slobodan posjed i da sa njim mogu slobodno raspolagati, te odmah po donošenju *Prethodnih odredaba* otkazuju obrađivanje dotadašnjim obrađivačima-beglucharima, što je izazvalo brojne probleme i reakcije seljaka. Kako bi se obrađivanje beglučke zemlje, koliko toliko, regulisalo, Zemaljska vlada u Sarajevu je 22. marta 1919. godine preporučila da se beglučka zemlja da na obradu ranijim obrađivačima, bez prejudiciranja prava vlasništva, odnosno, da se da na privremeni zakup. Na ovaj način, zemljoposjednici nisu izgubili pravo vlasništva na begluke, ali se problem rješavanja beglučkog pitanja prebacio lokalnoj administraciji (kotarskim uredima), što je još više zaoštravalo agrarne odnose, jer je nastavljena uzurpacija beglučke zemlje od strane seljaka. Problematika rješavanja beglučke zemlje pokušala se riješiti donošenjem Uredbe o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih po-

¹³ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, II izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1970, str. 148.

¹⁴ Mustafa Imamović i dr., Kemal Hrelja, Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, MAG, Sarajevo 1993, str. 52.

¹⁵ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878–1918*, Zagreb 2003, str. 173–175.

¹⁶ *Službene novine K SHS*, br. 82/19, od 21. juna 1919. godine.

sjeda.¹⁷ Ovom Uredbom pod udar agrarne reforme su stavljeni veliki posjedi u Hercegovini sa preko 50 ha obradivog zemljišta, ili 100 ha zemljišta uopće, u Bosni posjedi preko 150 ha obradivog zemljišta, ili 400 ha zemljišta uopće. Interesantno je da su pojedini kotarevi (Bosanski Novi, Prijedor, Banjaluka, Bosanska Gradiška, Derвента, Gradačac, Brčko i Bijeljina) drugačije tretirani navedenom Uredbom i to sa 150 ha obradivog i 450 ha ostalog zemljišta.

Dodatno zaoštavanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini učinjeno je donošenjem *Uredbe o ubiranju prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih imanja u Bosni i Hercegovini*,¹⁸ čime se jasno stavilo do znanja, da država, iako to Prethodnim odredbama nije predvidjela, po svaku cijenu je željela beglučku zemlju staviti pod udar agrarne reforme. Po ovoj uredbi sav prihod sa beglučkih imanja išao je seljacima koji su zemlju obrađivali u ekonomskoj 1918/1919. godini. Ovakvim postupcima vlasti su svjesno podsticajno djelovale na seljačke mase u pogledu sveobuhvatnosti agrarne reforme. Na to upućuju dalje aktivnosti vlasti koje 14. februara 1920. godine donose *Uredbu o postupanju sa beglučkim imanjima u Bosni i Hercegovini*,¹⁹ kojom je pod udar došla sva beglučka zemlja koju vlasnici trajno ne obrađuju lično, niti u vlastitoj režiji.²⁰ U konačnici, ovom Uredbom rečeno je da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910. godine.²¹ Ustvari, naseljeni begluci, pobeglučeni čifluci, te u čifluk pretvoreni begluci, predaju se u sopstvenost, tek nakon isplate naknade, bilo interesentima, bilo predujmice državi.²² Ovu Uredbu su sa oduševljenjem primili seljaci u Bosni i Hercegovini, jer je provođenjem iste oko 95% seljaka beglučara bilo zadovoljno. Upravo predmetom brojnih rasprava ova Uredba biće između Težacke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije (dalje: JMO), što će i dovesti do izmjene tzv. *Beglučke uredbe* koje se odnosila na slijedeće: da ona beglučka zemljišta, na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, i koju težaci i obrađuju kao zakupci, i oni begluci ili dijelovi begluka, koje su sopstvenici obrađivali, ili ih obrađuju sami, ili u vlastitoj režiji, ostaju slobodni od agrarne reforme dotle dok se težaci, koji drže i obrađuju zemlju kao zakupci, a nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili težaci koji nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili obeskućeni kmetovi ili zemljišnici dobrovoljci iz Bosne i Hercegovine koji nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, mogu podmiriti zemljom od državne ili javne zemlje.²³ Novom Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini,²⁴ beglučka zemljišta, koja podpadaju pod udar agrarne reforme, plaćat će zemljišnici beglučari na temelju pogodbe sa vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučke zemlje ostao je u punom vlasništvu begova.

O uređenju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, pored navedenih donesen je veći broj i drugih pravnih akata, kao što su: *Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda*,²⁵ kojom se zabranjuje stavljanje u bilo kakav pravni promet velikih zemljišnih posjeda, *Uredba o izdavanju zemljišta velikih posjeda u četvorogodišnji zakup*,²⁶ koji se kasnije pretvarao u trajno vlasništvo, Uredba o upisu vlasništva

¹⁷ Službene novine K SHS, br. 82/19, od 21. juna 1919. godine.

¹⁸ Službene novine K SHS, br. 82/19, (od 21. juna 1919. godine).

¹⁹ Službene novine K SHS, br. 4/20, od 14. februara 1920. godine.

²⁰ Ljubo Božić, *Agrarna politika*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, str. 322.

²¹ M. Gaković, *Osnivanje Saveza zemljišnika i njihov program (1919–1922)*, str. 83–86.

²² E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, str. 97.

²³ M. Gaković, *Osnivanje Saveza zemljišnika i njihov program (1919–1922)*, str. 83–86.

²⁴ Službene novine K SHS, br. 111/1921, od 12. maja 1921. godine.

²⁵ Službene novine K SHS, br. 82/1919, od 21. jula 1919. godine.

²⁶ Službene novine K SHS, br. 204/1920, od 3. septembra 1920. godine.

bivših kmetova na kmetskim selištima u Bosni i Hercegovini,²⁷ na osnovu koje samo nekoliko mjeseci po proglašenju *Prethodnih odredaba*, dolazi do transformacije vlasništva u zemljišnim knjigama i *Uredba o provedbi djelimične eksproprijacije zemljišta velikih posjeda za javne interese*.²⁸ Svi navedeni, i mnogi drugi pravni akti, doneseni u oblasti agrarne problematike, imali su štetne posljedice kada je riječ o statusu beglučke zemlje u Bosni i Hercegovini.

Politička saradnja sa prosrpskim političkim subjektima i ulazak JMO u vlast bio je uslovljen zahtjevom predstavnika Bošnjaka upućenom Nikoli Pašiću predsjedniku Ministarskog savjeta, u kojem su tražili da Vlada odmah riješi pitanje o naknadi za oduzeta kmetovska zemljišta, da se saniraju vakufsko-mearifске finansije u Bosni i Hercegovini, da se ukine *Uredba o privremenoj upravi vakufa u Južnoj Srbiji*, da se popuni bosanska Vlada i okružna načelstva u Bosni i Hercegovini po ključu poslanika iz Bosne i Hercegovine.²⁹ Upućeni zahtjevi doveli su do određenog popuštanja u agrarnoj politici, što je rezultiralo donošenjem *Uredbe* o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini³⁰ i *Uredbe* o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.³¹ Međutim, ovim nije bilo riješeno pitanje beglučkih zemalja u Bosni i Hercegovini, već su ti odnosi postali tako zamršeni, da ni u narednim godinama neće biti riješeni. *Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, likvidiraju se sa 255.000.000 dinara svi zakupnički odnosi u Bosni i Hercegovini, a potrebna sredstva obezbijedit će država. Ovdje je riječ o minimalnoj cijeni sa kojom bivši zemljoposjednici nisu bili zadovoljni. Očito da se samoj likvidaciji nije prišlo dovoljno ozbiljno, što potvrđuje dalji razvoj situacije po ovom pitanju, gdje nije bilo dovoljno sredstava za okončanje ovog procesa, iako je država imala obavezu polovinu sredstava isplatiti u gotovini, a polovinu u obveznicama sa utvrđenom kamatom od 4%, sa rokom isplate u gotovini od 15. juna 1922. godine,³² dok bi isplata obveznica trajala sve do 1971. godine.³³

Ovom *Uredbom* nisu likvidirani odnosi na beglučkim zemljama. Ali, istom su likvidirani kmetski odnosi, dok će beglučka zemlja biti predmetom donošenja novih zakonodavnih akata države.

Provedena agrarna reforma u periodu od 1919. do 1921. godine u Bosni i Hercegovini bila je bolna i nepravedna. *Prethodnim odredbama je zemljoposjednicima u Bosni i Hercegovini* oduzeto 775.233 hektara obradivog zemljišta koje su činila tzv. *kmetska selišta*. Međutim, agrarna reforma je, mimo navedenog, bila proširena i na 400.072 hektara beglučke zemlje koja je u grunтовници evidentirana kao ničim ograničena, a nije bila stavljena ni pod udar *Prethodnih odredaba*, već je njihovo izuzimanje bilo predviđeno naknadno donesenim beglučkim uredbama od 14. februara i 11. maja 1920. godine, odnosno njihovim uopštavanjem od 12. maja 1921. godine.

Od početka rada Ustavotvorne skupštine, od 12. decembra 1920. godine, pa do donošenja Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921. godine agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini će biti veoma aktuelno. Upravo od načina njegovog rješavanja zavisilo je da li će poslanici pojedinih političkih stranaka glasati za ili protiv Ustava, odnosno da li

27 *Službene novine K SHS*, br. 82/1919, od 21. jula 1919. godine.

28 *Službene novine K SHS*, br. 37/1920, od 12. februara 1920. godine.

29 Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: A SCG), f-Ministarski savjet Kraljevine Jugoslavije (dalje: MS KJ- 138), k- 20, d- 81. Pismo muslimana Nikoli Pašiću predsjedniku Ministarskog savjeta, od 21. marta 1921 godine.

30 *Službene novine K SHS*, br. 111/21 od 12. maja 1921. godine.

31 *Službene novine K SHS*, br. 111/21 od 12. maja 1921. godine.

32 Mustafa Begić, *Obespravljeni-osiromašeni zemljovlasnici Bosne prema zvaničnim dokumentima države*, Sarajevo 1998., str. 148.

33 M. Imamović i dr., *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, str. 60–61.

će Ustav biti uopće izglasan. Zbog toga će u ovom vremenu agrarno pitanje dobiti na intenzitetu i biti važno sredstvo političke borbe, pogađanja i dogovaranja. Agrarna problematika dobija posebno na težini u Ustavotvornoj skupštini prilikom formiranja radikalno-demokratske vlade Nikole Pašića i njihovog koaliranja sa JMO. Poslanici JMO su glasali za Vidovdanski ustav, ali je nakon toga došlo do podjele JMO na dvije grupe. Jedna grupa predvođena dr. Mehmedom Spahom naginjala je ka autonomističkoj opciji, a druga grupa na čelu sa dr. Karamehmedovićem težila je ka centralizmu i bližoj saradnji sa Beogradom.³⁴

Vidovdanskim ustavom K SHS podijeljena je na 33 okruga, dok je Bosna i Hercegovina umjesto okruga, zadržala naslijeđenu podjelu na šest oblasti i to: Sarajevska, Tuzlanska, Mostarska, Travnička, Vrbaska i Bihaćka. Donošenjem Vidovdanskog ustava došlo je do određenog zastoja u provođenju agrarne reforme, kako na zakonodavnom planu, tako i u njenom praktičnom provođenju. Struktura nove vlade onemogućavala je radikalnije i ubrzano rješavanje započete agrarne reforme.

Završna razmatranja

Poslije Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je imala 88% seoskog stanovništva koje je isključivo zavisilo od poljoprivrede i stočarske proizvodnje. Zato je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo jedno od najaktualnijih pitanja, i takvo, bilo je prioritetom brojnih političkih stranaka između dva svjetska rata. Više od 62% privatne zemlje u Bosni i Hercegovini, odmah nakon ujedinjenja, 1918. godine, bilo je u vlasništvu Bošnjaka. Od ukupno dva miliona ha zemlje koja je zahvaćena agrarnom reformom u tadašnjoj državi u periodu od 1918. do 1941. godine na Bosnu i Hercegovinu je otpadalo skoro 70%. Zato je Bosna i Hercegovina bila "okosnica i glavna meta" agrarne reforme, kojom nisu ostvareni samo socijal-ekonomski, nego, prije svega, nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti nacionalno-politički destruirati. U tom procesu Bošnjaci su izgubili materijalnu osnovu političke borbe, te su na određen način bili prisiljeni da se politički blagonaklono odnose prema Beogradu.

S druge strane pravoslavnom stanovništvu bilo je obećano da će nova država agrarno pitanje riješiti u njihovu korist i da će vlasnici zemlje postati oni koji je obrađuju. Seljaci koji su bili u kmetovsko-zakupničkom položaju masovno su otkazivali obaveze prema zemljoposjednicima, te su u mnogim mjestima nastojali uništiti imovinu zemljoposjednika, pa i njih lično.

Takvo obećanje regent Aleksandar Karađorđević obnarodovao je u proglasu od 6. januara 1919. godine, naglašenom kao "pravedno rješenje" agrarnog pitanja ukidanjem kmetskih odnosa podjelom zemlje siromašnim seljacima. Prvo pravno rješenje regulisanja agrarne reforme počelo je objavljivanjem *Predhodnih uredbi za agrarnu reformu*, koje su važile za cijelu Kraljevinu SHS. Nakon toga uslijedilo je donošenje više zakonskih propisa, od kojih se jedan broj, zbog određenih specifičnosti, odnosio isključivo na Bosnu i Hercegovinu, a posebno na regulisanje problematike vezane za beglučke zemlje. No, pravni temelj agrarne reforme Kraljevine SHS ipak će biti uspostavljen tek Vidovdanskim ustavom (čl. 42. i 43.), od 28. juna 1921. godine.

U periodu od stvaranja nove države do Vidovdanskog ustava, agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini je bilo predmetom stranačko-političkih interesa i dogovaranja, prije svega radikalne i demokratske stranke koje su branile interes srpskog seljaka i JMO,

³⁴ A SCG, MSKJ-138-21-84, *Pismo Smailage Čemalovića o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini i političkoj orijentaciji pravoslavnog, muslimanskog i katoličkog življa, od 21 decembra 1921. godine.*

koja je stajala na strani interesa veleposjednika u Bosni i Hercegovini. Politički interesi ovih stranaka bili su presudni u donošenju konačnih rješenja najbitnijih pitanja u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata.

Rezultati agrarne reforme provedene u ovom periodu u Bosni i Hercegovini bili su pogubni i sa aspekta razvitka poljoprivredne proizvodnje. U periodu provođenja agrarne reforme stepen zaostalosti i stagnacije bosanskohercegovačkog sela bio je ispod ukupnog tadašnjeg državnog prosjeka, što znači da je bio na začelju evropske ljestvice. Stoga se nameće konstatacija da socijalni aspekt agrarne reforme u Bosni i Hercegovini nije zadovoljen, jer je agrarnom reformom formiran posjed na kojem se nije mogla organizirati ozbiljna poljoprivredna proizvodnja. S druge strane, povećanjem prirodnog priraštaja odnosi na selu su se dodatno zaoštrili i zbog činjenice da se broj domaćinstava povećavao, čime se socijalno-ekonomska situacija na selu znatno usložnila.

Pitanje agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, a posebno tzv. *beglučko pitanje*, nije bilo jednostavno za rješavanje kako se to u početku vjerovalo. Jer, upravo zbog složenosti i kompleksnosti istog, do početka Drugog svjetskog rata isto neće biti riješeno, iako se uspjelo u težnji da se potpuno osiromaši bosanskohercegovački zemljoposjednik, kojem je u procesu agrarne reforme provedene nakon Prvog svjetskog rata oduzeto 1.175.305 ha zemlje.

Na osnovu navedenih činjenica, očito je, da je u periodu između dva svjetska rata agrarno pitanje bilo jedno od gorućih pitanja i predmet političkih i socijal-nacionalnih sporenja na svim nivoima. Dok su jedni, generalno, bili zadovoljni pomenutim rješenjima, drugi su mjere agrarne reforme doživljavali kao organiziranu pljačku vlastitog posjeda od strane države. Na toj osnovi izgrađivani su i politički odnosi između srpskih političkih stranaka i bošnjačkih političara (JMO), koji su se bazirali na kompromisnom rješenju: da kmetski odnos treba ukinuti, a vlasnike zemlje adekvatno obešteti. Takvi odnosi kanalisali su i u potpunosti uticali na privredni, društveni i politički život bosanskohercegovačkog sela u prvim godinama nakon prvog svjetskog rata.